

УДК 343.2

Є. С. Гнатенко, викладач кафедри спеціально-правових дисциплін Нікопольського факультету Національного університету "Одеська юридична академія"

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розглянуто питання, що стосуються актуальних теоретичних і практичних проблем визначення загальних та спеціальних меж кримінальної відповідальності.

Ключові слова: відповідальність; межі; межі кримінальної відповідальності.

The thesis considers the questions of common and special limitations of criminal responsibility.

Key words: responsibility; limitation; limitation of criminal responsibility.

Постановка проблеми. Застосування Кримінального кодексу України (далі – КК України) в сучасних умовах, що характеризуються "бурхливими" політичними, економічними, соціальними подіями, які спостерігаються в нашій країні останнім часом, потребує нових методологічних підходів. Зокрема, слід подолати стереотипи, які склалися в науковців та юристів-практиків, що зумовлені заангажованістю суспільних наук у цілому, в тому числі науки кримінального права. Демократичний шлях розвитку українського суспільства дозволяє і водночас вимагає від науки досліджень, які ґрунтуються на дійсно наукових, неупереджених методиках, вільних від політичної заангажованості.

У зв'язку з цим об'єктивні історичні умови, в яких діє чинний КК України, потребують ґрунтовного перегляду загальнотеоретичних засад інституту кримінальної відповідальності, зокрема чіткішого визначення в правових нормах кримінального закону обсягу і меж цієї специфічної форми юридичної відповідальності.

Проблема визначення в законі меж кримінальної відповідальності – багатоаспектна. На нашу думку, це є однією з основних причин наявності в законодавстві певних розбіжностей, прогалин і суперечностей, які суттєво позначаються на ефективності боротьби зі злочинністю, що, у свою чергу, зумовлено нечітким визначенням меж кримінальної відповідальності винних осіб.

Вищезазначене зумовлює необхідність розробки науково обґрунтованої теорії визначення меж кримінальної відповідальності, а також пошук можливих шляхів, спрямованих на підвищення ефективності заходів кримінальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий теоретичний внесок у розв'язання цієї проблеми зробили відомі вчені: Л. В. Багрій-Шахматов, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, О. Ф. Бантишев, Я. М. Брайнін, Ф. Г. Бурчак, П. А. Воробей, А. Ф. Зелінський, М. І. Загородніков, М. Й. Коржанський, П. С. Матишевський, П. П. Михайленко, Г. М. Мінковський, М. І. Мельник, А. А. Музика, В. О. Навроцький, Г. В. Новицький, В. С. Прохоров, В. І. Осадчий, О. І. Санталов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, А. П. Тузов, М. І. Хавронюк, В. І. Шакур, М. Д. Шаргородський та ін. Але в цілому у вітчизняній кримінально-правовій літературі та законодавстві питання меж кримінальної відповідальності ще далекі від повного і всебічного вирішення.

© Є. С. Гнатенко, 2014

Мета статті – окреслення теоретичних і правових проблем як законодавчого, так і наукового визначення меж кримінальної відповідальності у зв'язку з неоднозначністю їх розв'язання в науці кримінального права на підставі цілісної системи наукових поглядів з названої проблематики та формулювання на цій основі пропозицій і рекомендацій кримінально-правового характеру, спрямованих на забезпечення підвищення ефективності боротьби зі злочинністю. Крім того, розробка проблеми меж кримінальної відповідальності зараховується до необхідних засобів подальшого зміцнення правопорядку та законності, гарантій забезпечення охорони конституційних прав і свобод громадян.

Виклад основного матеріалу. Для визначення поняття кримінальної відповідальності та її меж принципово важливе правильне розуміння соціальної та правової сутності відповідальності як філософської, лінгвістичної та правової категорій. Тому в нинішніх умовах головне завдання кримінально-правової науки полягає в розробці обґрунтованих рекомендацій щодо визначення меж кримінальної відповідальності. Більшість науковців, які досліджували проблему меж кримінальної відповідальності, обумовлювали її розв'язання шляхом об'єктивного чи суб'єктивного підходів [1]. Вважаємо, найобґрунтованішою позицію послідовників концепції “межі кримінальної відповідальності – межі обов'язку”, які розглядають межі кримінальної відповідальності крізь призму обмежень особистого, майнового чи іншого характеру, яких вимушено зазнає особа, визнана винною у вчиненні злочину (Я. М. Брайнін, П. А. Воробей, А. І. Санталов, І. С. Самощенко, М. Й. Коржанський, П. С. Матишевський, М. Д. Шаргородський). Це, у свою чергу, ґрунтується на поглядах щодо свободи волі особи – вчиняти злочин чи ні. Спрощено-матеріальне розуміння свободи волі людини, що пов'язує її тільки з необхідністю, навіть пізнаючу, фактично позбавляє людину цієї свободи. Дійсно, якщо все однозначно потрібне, немає випадковостей, людина діє як автомат, то не залишається місця для свободи. Навіть якщо людина пізнає необхідність чого-небудь, то це пізнання теж не змінює становища [2].

Проблема свободи волі тісно пов'язана з проблемою моральної та правової відповідальності людини за свої вчинки. Діяння людини завжди передбачають її відповідальність перед суспільством за свій вчинок. Свобода і відповідальність – це дві сторони одного цілого – свідомої людської діяльності. Свобода є здатністю діяти зі знанням справи заради вибраної мети. Повніше вона реалізується завдяки глибшим знанням об'єктивних умов, конкретизації мети і засобів її досягнення, що відповідають об'єктивним умовам.

Згідно з філософським світоглядом і свободу, і відповідальність можна осмислити тільки у світі, де існує об'єктивна зумовленість. Ухвалюючи рішення і діючи на основі знання об'єктивної необхідності, людина здатна формувати в собі почуття відповідальності перед суспільством за свої вчинки. Відповідальність зумовлена рівнем розвитку суспільної свідомості, рівнем соціальних відносин, наявними соціальними інститутами. І навіть тоді, коли людина несе відповідальність перед собою, своєю совістю, в ній відображаються існуючі для неї соціальні зв'язки і відносини. Поняття свободи пов'язане і з поняттям відповідальності, а останнє, у свою чергу, з поняттям покарання.

Під час визначення меж кримінальної відповідальності слід обов'язково зазначити деякі моменти. Початком реалізації кримінальної відповідальності в межах кримінально-правових відносин є передбачені законом дії відповідної посадової особи або органу стосовно суб'єкта злочину, внаслідок яких передбачаються його визначені та встановлені законом обов'язки і права.

Після набрання обвинувальним вироком із призначенням покарання законної сили кримінальна відповідальність реалізується в межах кримінально-виконавчих відносин, тобто під час відбування покарання. Слід підкреслити, що на цьому етапі кримінально-правові відносини продовжують “своє життя”. Це пов'язано з наявністю в особи судимості, яка

покладає на неї певні кримінально-правові та загально-правові наслідки. Відбуття покарання завершує етап реалізації кримінальної відповідальності в межах кримінально-виконавчих відносин.

Після того, як особа відбула покарання, кримінальна відповідальність реалізується в межах кримінально-правових відносин за умови, що особа перебуває у стані судимості. І лише за умови її погашення або зняття кримінальна відповідальність завершується в повному обсязі. Це останній етап кримінальної відповідальності.

Таким чином, кримінальна відповідальність виникає з учиненням особою передбаченого КК України діяння, яке має ознаки складу злочину, і завершується погашенням або зняттям судимості.

Щодо початкового моменту виникнення кримінальної відповідальності існує декілька поглядів. Наприклад, кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувального вироку суду. Але початковий момент виникнення кримінальної відповідальності не пов'язаний із набранням законної сили обвинувальним вироком суду. Загалом кримінальна відповідальність не виникає внаслідок її констатації у вироку або в іншому процесуальному документі. Вона є наслідком неправомірної поведінки особи, яка скоїла передбачене КК України діяння, що містить склад злочину.

У науці кримінального права це поняття небезспірне. Різні автори початок кримінально-правових відносин пов'язують із порушенням кримінальної справи, інші – з моментом притягнення особи як обвинуваченого або моментом винесення судом обвинувального вироку, або з моментом набрання обвинувальним вироком законної сили [3].

Вирішення питання про момент настання кримінальної відповідальності подано в рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27.10.1999 р. № 9-рп-99, а саме: “В аспекті порушених у конституційному поданні МВС України питань положення ч. 3 ст. 80 Конституції України треба розуміти так:

1.1. Кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду...” [4].

Притягнення до кримінальної відповідальності як стадії кримінального переслідування починається з моменту настання кримінальної відповідальності через уживання двох аналогічних із правового погляду понять – “настає” і “починається”.

Суб'єкти цих правовідносин: з одного боку, держава в особі правоохоронних органів і суду з моменту вчинення злочину набуває право застосовувати певні заходи щодо притягнення злочинця до кримінальної відповідальності, а з іншого – особа, яка свідомо вчинила заборонене кримінальним законом діяння, зобов'язана підкоритися певним заходам примусу з боку держави, маючи право вимагати від держави, щоб такі заходи застосовувалися з додержанням вимог закону.

Згідно з ч. 1 ст. 62 Конституції України: “Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду”. Але це положення Конституції зовсім не означає, що до моменту постановлення обвинувального вироку суду подія злочину не може вважатись юридичним фактом, що породжує охоронні кримінально-правові відносини, а людина, яка вчинила злочин, не має відповідати за вчинене. Якщо не зважати на це, то кримінальне переслідування особи та притягнення її до кримінальної відповідальності до винесення обвинувального вироку позбавляється свого матеріального (кримінально-правового) обґрунтування і фактично стає незаконним. Між іншим, кримінальне

переслідування особи пов'язане з кримінально-правовими нормами, оскільки поняття злочину визначено кримінальним законом.

З цього погляду саме з моменту вчинення злочинного діяння виникає (починається) кримінальна відповідальність, тобто виникають суб'єкти кримінально-правових відносин, а також їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Таку подію, як вчинення злочину, не можна зарахувати лише до зміни правосуб'єктності особи, яка вчинила злочин, або до діяльності органів попереднього розслідування чи суду щодо такої особи [5]. Але на законодавчому рівні визначено, що винність особи, яка вчинила діяння, заборонене законом, доводиться в законному порядку відповідними органами, досліджується в процесі судового розгляду справи і встановлюється обвинувальним вироком суду, який водночас визначає і міру покарання за вчинений злочин. З цього загального положення щодо призначення та застосування покарання за вчинений злочин закон передбачає деякі винятки, зокрема суд може визнати особу винною у вчиненні злочину, але за наявності передбачених ч. 4 ст. 70 КК України ("...якщо після постановлення вироку у справі буде встановлено, що засуджений винен ще і в іншому злочині, вчиненому ним до постановлення попереднього вироку") підстав звільнити таку особу від покарання і в порядку, встановленому Кримінально-процесуальним кодексом України, постановити обвинувальний вирок без призначення покарання. Але і в цьому разі вчинення діяння, що виписано в законі як злочин, є початком кримінальної відповідальності, що існує як з моменту розслідування такої події, так і в момент розгляду справи в суді та винесення обвинувального вироку і закінчується погашенням або зняттям судимості.

Такий висновок повною мірою узгоджується з положенням кримінального закону. Так, у ч. 1 ст. 2 КК України зазначено, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. Тому логічні та законні дії працівників правоохоронних органів з відкриття кримінального провадження, затримання особи, яка вчинила злочин, обрання їй запобіжного заходу тощо. Протилежна думка дає підстави для того, щоб усі ці дії вважати як незаконні.

При цьому слід зазначити, що кримінальна відповідальність може завершуватися до погашення або зняття судимості. Йдеться про звільнення від кримінальної відповідальності на підставах, які передбачені Загальною та Особливою частинами КК України.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Внаслідок усього вищезазначеного можемо констатувати таке.

Підвищення ролі кримінального закону в протидії злочинності можна досягнути шляхом визначення доцільності криміналізації (декриміналізації) певних діянь, удосконалення законодавчого опису їх ознак, конкретизації законодавчої конструкції норм, що визначають межі кримінальної відповідальності.

Згідно з концептуальним підходом до розуміння правової сутності меж кримінальної відповідальності фундаментальними є взаємопов'язані між собою положення про те, що межі кримінальної відповідальності – це визначені кримінально-правовими нормами об'єктивні та суб'єктивні критерії конкретизації обсягу юридичного обов'язку винного з моменту вчинення злочину до повної реалізації індивідуально визначеної форми відповідальності у зв'язку з вимушеним зізнанням, передбачених КК України обмежень особистого, майнового або іншого характеру та правових наслідків учиненого ним злочину, що покладаються на нього спеціальними органами держави.

Характеризуючи наявну в Україні законодавчу базу визначення меж кримінальної відповідальності як не цілком достатню для ефективної протидії злочинності, можемо зробити висновок, що вітчизняному кримінальному законодавству бракує цілісності та завершеності в цьому напрямку.

Список використаних джерел:

1. Аликперов Х. Д. УК РФ и некоторые проблемы освобождения от уголовной ответственности / Х. Д. Аликперов, К. Ш. Чурбанова // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 12.
2. Лейст О. Э. Содержание (объём) понятия “юридическая ответственность” / О. Э. Лейст // Проблемы теории государства и права. – М., 2006. – 192 с.
3. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-ге вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за Конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість) від 27 жовтня 1999 р. (справа № 1-15/99 № 9-рп/99) // Юридичний вісник України. – 1999. – № 47. – С. 7–11.
5. Соловій Я. І. Теоретичні обґрунтування підстав кримінальної відповідальності / Я. І. Соловій // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2003. – № 4. – С. 74–84.